

4. Samerna och kyrkan som myndighet

Kyrkans uppgifter och uppdrag handlade om fler saker än att sprida den kristna tron och att lära befolkningen läsa och skriva. Före 1900-talets början drevs eller stöddes många samhällsfunktioner av kyrkan och prästerna. Kyrkliga kontakter var en självklarhet för dåtidens människor, inte bara vid dop, vigsel, begravning och under söndagens gudstjänst, utan också i många ärenden som inte hade med den enskilda individens liv att göra. Det lokala ämbetsansvaret i församlingarna låg normalt på kyrkoherden. Fram till 1800-talets mitt var prästerna inte bara församlingarnas religiösa ledare och lärare, utan också ansvariga för gemensamma intressen. Gemensamma frågor som handlade om ekonomiska utgifter, byggnader, skolor, skatt, hälsovård, fattigvård, sedlighet och kyrkodisciplin bestämdes på sockenstämman. Sockenstämma var en föregångare till kommunfullmäktige, som det beslutande organet på landsbygden kom att heta efter kommunreformerna 1862. Församling och (kyrk)socken var fram till dess samma sak. En eller flera församlingar bildade ett pastorat, vilket leddes av en kyrkoherde. Det var i regel kyrkoherden som sammankallade till sockenstämmor, förberedde de ärenden som skulle behandlas och höll i ordförandeklubb under mötena. Prästen skulle också se till att genomföra besluten, antingen själv eller genom att vara med om att utse församlingens olika funktionärer, som i sin tur såg till att gemensamma beslut efterföljdes. Det kunde handla om att sköta om socknens byggnader (kyrkan, klocktornet, prästgården, sockenmagasinet och

skolan), kontrollera in- och utflyttning från socknen, kontrollera sedlighet och uppförande, granska skattelängden, göra åtgärder för brandskyddet och ha hand om fattigvårdsärenden. Sockenstämman var också en arena för kyrkans kontroll över folket. Brott mot kyrkans ordningsregler eller slarv i förhållande till plikter mot kyrkan (exempelvis nattvardsgång och kunskapskrav i kristendom) rannsakades på sockenstämman. Förmaningar från prästen i dessa frågor visar maktordningen i församlingarna.¹

Prästerskapet och de kyrkliga organen sågs från statsmakternas sida som värdefulla tillgångar för nya uppgifter i lokalsamhället i början av 1800-talet. Kyrkoherden fick exempelvis se till att alla barn blev vaccinerade och klockaren agerade vaccinator. Efterhand blev kyrkan den myndighet som skulle verka för och ha hand om hälsovården inom församlingarna. I takt med att samhällsnyttiga verksamheter, såsom skolväsende, fattigvård och hälsovård, byggdes ut ökades kyrkoherdens ansvar som en ledande gestalt som fördelade olika uppdrag åt församlingens invånare. Kyrkan fick också ställa sina tjänster till förfogande när det gällde folkbokföring och folkräkningar. Kyrkböckerna bildade viktiga underlag för bland annat skatteuttag, rösträtt vid val och kontroll av befolkningen. Ett viktigt kontrollinstrument var prästbetyget eller frejdebetyget. Under 1800-talet skrev prästerna sådana »anständighetsomdömen« om församlingens invånare och som användes av enskilda personer när de sökte arbete.²

En förutsättning för kyrkoherdens ledande roll i socknen var hans ställning som jordägare med »egna anställda«. Som innehavare av prästgården och administratör av andra av kyrkans egendomar, det så kallade prästbordet, var kyrkoherden på landet en av socknens jordbrukare. Inte minst i Norrlands inland var detta betydelsefullt, eftersom kyrkans egendomar var geografiskt mycket omfattande.

Sammanfattningsvis kan man säga att kyrkan och prästerskapet historiskt har haft myndighetsinflytande i långt fler områden än vad kyrkan har i dag. Fram till 1800-talets mitt anlätades prästerskapet och de kyrkliga organen i allt större utsträckning av staten för att ta initiativ till, utföra och övervaka olika samhällsuppdrag i lokalsamhällena. Det kunde handla om sociala frågor, som fattigvård och hälsovård, om administrativa frågor som folkbokföring, om skol- och uppfostringsfrågor och om skattefrågor. Man ska dock

inte lockas att tro att prästerskapet ensamt hade rätt att bestämma i dessa frågor. Det ansvaret delades av flera parter. Men kyrkans företrädare hade ledande roller i många viktiga avseenden, särskilt på samiskt område. Under 1800-talets andra hälft infördes dock en ansvarsfördelning mellan kyrkan och andra organ i de då nybildade kommunerna som innebar att kyrkans inflytande i bland annat sociala och ekonomiska frågor minskade.

Kyrkobyggnader och kyrkomark i det samiska landskapet

I början av 1600-talet påbörjades bildandet av självständiga kyrkliga enheter (pastorat) på samiskt område. I den kyrkliga organisationen hade dessa områden tidigare lytt under kyrkoherden vid kuststäderna (Torneå, Luleå, Piteå och Umeå). Nybildningen av dessa pastorat avsåg att skapa en fastare kyrklig närvaro på samiskt område. Under de följande århundradena skapades allt fler mindre administrativa enheter ur de äldre pastoraten, vilket innebar att kyrkan sköt fram sina positioner i Norrlands inland. Församlingsbildningen i dessa områden var dock inte linjär eller enhetlig. Ny- och ombildning av församlingar var omfattande fram till 1900-talets början.

Redan under 1500-talet hade några kyrkor och kapell byggts på samiskt område inom Härnösands stift, exempelvis i Rounala i Torne lappmark och i Arvidsjaur i Pite lappmark. Men under 1600-talets första årtionden togs initiativ till flera kyrkobyggnationer som en följd av att nya församlingar bildades.³ Den första kyrkan i Lule lappmark började exempelvis byggas vid Jokkmokks lappby 1606.⁴ På 1640-talet styckades Piteå gamla pastorat upp och fyra nya pastorat inom samiskt område bilades, varav två, Nasafjäll och Silbojokk, tillkom på grund av gruvbrytningen där.⁵ Inom detta område återfinns alltså den tidigaste administrativa specialiseringen i kyrklig regi. Den dåvarande samiska samhällsorganisationen var tvungen att anpassa sig efter de nya förutsättningarna, exempelvis centraliserades de enskilda samiska byarnas marknadsplatser till den plats i varje lappmark där kyrkan uppfördes. Genom den kyrkliga expansionen sammanvävdes med andra ord kontrollen över såväl religionsutövning och handel som indrivning av skatt.⁶

Fram till 1800-talets slut byggdes, vad man vet, knappt 40 kyrkobyggnader (kapell, bönhus och kyrkor) inom de områden som

kom att kallas lappmarksförsamlingarna.⁷ Kyrkobyggandet krävde naturligtvis arbetskraft och byggmaterial, men man behövde också mark till den plats där kyrkan och kyrkogården skulle ligga. Mark behövdes också till prästgården och för att försörja prästen, så kallade prästbord. Prästen hade ju egna lantegendomar, som vid sidan av avgifter som han fick från sina församlingsbor, försörjde honom. Efterhand blev kyrkan därför en stor markägare i lappmarksförsamlingarna. Inte sällan valdes några kust- eller inlandsbyar ut för att tillhöra de nybildade pastoraten. Dessa byar skulle hjälpa till att dryga ut prästens försörjning.

Kyrkan expanderade dock inte i ett tomrum. Den mark som man gjorde anspråk på för byggnader och prästens försörjning användes i regel redan av samer. Den var uppdelad i skatteland som användes av enskilda samiska hushåll. Skatteland kallades ett stycke mark som någon använde och som ett samiskt hushåll betalade skatt för. Det kunde ärvas, säljas eller pantsättas.⁸ Två frågor är viktiga att ställa för att få veta mer om kyrkans markinnehav i lappmarken. Den ena är vilka markområden som kyrkan lade beslag på för att uppföra byggnader. Hade dessa områden någon särskild funktion i det dåtida samiska samhället? Den andra frågan är hur det gick till när kyrkan tog mark i besittning för byggnader och för att skapa en ekonomisk bas för den kyrkliga verksamheten i dessa områden.

Fram till mitten av 1900-talet menade forskare att de första kristna kyrkorna i Norden i regel hade placerats på förkristna kultplatser. Forskningen kallar detta fenomen för kultplatskontinuitet. Den ståndpunkten har kommit att ifrågasättas på senare tid, men inte desto mindre finns det enstaka uppgifter i litteraturen om att platsbestämningen för kyrkor på samiskt område påverkats av samiska trosföreställningar. Platsen för kyrkan i Markkina (Enontekis) lär exempelvis ha valts ut på grund av att området ansågs av samer ha en särskild kraft. Det verkar alltså motiverat att uppehålla sig vid vem som tog initiativ till placeringen av kyrkobyggnader och vilka argument som fördes fram för att placera en kyrkobyggnad på ett särskilt ställe.

En genomgång av handlingar om kyrkobyggnaderna visar att två övergripande skäl tycks ha utgjort grund för val av kyrkplatser, nämligen tillgänglighet och tillgång till resurser på platsen. Tillgänglighet handlade i något fall om att prästen skulle ha lätt att

ta sig till kyrkplatsen om han inte bodde där själv. Så var det med kapellet i Jillesnäle vid Storvindeln där placeringen valdes för att det var lätt att ta sig dit med båt från Sorsele om sommaren. Många andra kyrkplatser valdes ut för att samerna själva hade lätt att ta sig dit. Samerna, liksom alla andra som bodde inom Sveriges gränser, förpliktigades att delta i gudstjänster och nattvard. I kyrkans regi skulle man också låta döpa sina barn, lära sig att läsa, konfirmera och gifta sig, samt begrava sina döda. Detta var plikter som krävde regelbunden närvaro och därför behövde alla ha en relativ närhet till en kyrkobyggnad. Kapellet i Álloluokta vid södra sidan av Stora Lulevatten valdes exempelvis ut för att platsen sommartid låg bra till för samerna i området. Också lokaliseringen av kyrkobyggnaderna i Sorsele, Jukkasjärvi, Gällivare, Álggavárre och Fatmomakke valdes på grund av tillgängligheten för samer. Man bör dock understryka att det var missionärer, präster och landshövdingar – alltså människor och myndighetspersoner utanför det samiska samhället – som ansåg att platserna var lättillgängliga. Hur lättillgängliga de egentligen var från ett samiskt perspektiv är svårt att veta. I några fall, som när kyrkplatserna i Gällivare och Fatmomakke valdes ut, gjordes det i samråd med samerna. Det var annan typ av tillgänglighet som avgjorde var kyrkobyggnaderna i Pite lappmark placerades. Gruvverksamheten vid Nasafjäll och transportlederna därifrån avgjorde stället för den kyrk- och marknadsplats som byggdes upp i Arjeplog.⁹

De samer som skulle besöka kyrkobyggnaderna på samiskt område under 1600- och 1700-talen behövde inte bara ha relativt lätt att ta sig till kyrkan. Väl där komprimerades ofta en längre tids kyrkobesök under en helg eller en vecka. Under den intensiva kyrkliga perioden, som kunde innefatta högmässor, dop, konfirmläsning, giftermål och begravningar, stannade de samiska kyrkobesökarna i det område där kyrkobyggnaden fanns. På några ställen på samiskt område underlättade man nästa periods kyrkobesök genom att förbereda sovplatser och ibland husrum. Mindre kyrkstäder, på några ställen för både samer och nybyggare, växte fram i anslutning till kyrkobyggnaderna. Särskilt i de kyrkstäder som användes av både samer och nybyggare (framför allt Enontekis, Jukkasjärvi, Jokkmokk, Arvidsjaur och Lycksele) avsattes mark runt kyrkan till marknadsplats. Vintermarknaderna på dessa platser blev

centrala för handel i samiskt område och marknadsplatsen användes också av domstolsväsendet och för att ta upp skatt. Dessa kyrkstäder åskådliggör hur nära kyrka, domstol, marknad och skattein-
drivning har varit förknippade med varandra på samiskt område, eftersom jämförbara kyrkstäder vid kusten hade mer exklusivt kyrkliga funktioner.¹⁰

Tidsrymden då samerna var vid kyrkorna ställde alltså krav inte bara på närhet, utan också på resurser i området omkring kyrkobyggnaden. Kyrkobyggnadens placering i Lycksele valdes exempelvis ut på grund av tillgång på fisk och förutsättningar för bete. Liknande skäl tycks ha förekommit för att bestämma plats för kyrkorna i Arvidsjaur samt Enare och Kemijärvi kyrkobyggnader i nuvarande Finland.¹¹

Tillgänglighet och områdets resurser i form av fiskevatten, bete och byggnadsmaterial var de uttryckliga skäl som avgjorde valen av kyrkplatser. Några argument för att bygga kyrkor på äldre samiska religiösa platser har inte hittats.

Hur förhåller det sig då med den andra aspekten av kyrkans förhållande till markområden som samerna använde? Hur gick det till när kyrkan blev en stor markägare inom samiskt område? Marken som kyrkan ägde och använde för kyrkoherdens försörjning har varit mycket omfattande. Lycksele prästbord omfattade, enligt dokument från 1670-talet, 83 000 hektar och kyrkans mark i Jokkmokk var på 16 000 hektar. Det var alltså mycket stora markområden som kyrkan lade under sig när kyrkorna byggdes och prästerna flyttade in på samiskt område. Rättshandlingar från 1700-talet visar att nyttjanderätten av marken vid den tiden hade tillfallit kyrkan. Mycket tyder på att dessa markområden tidigare hade varit samiska skatteländ som omvandlats till prästbord. Gränserna för prästbordet i Sorsele överensstämmer exempelvis med det skatteländ som fanns där innan kyrkplatsen i Sorsele byggdes. Petrus Læstadius skrev i slutet av 1820-talet att kyrkoherden i Arjeplog en gång hade fått ett »lappland« för sin försörjning, ett övertagande som säkert gällde alla gamla prästbord på samiskt område, trodde Læstadius. Hur övertagandet gick till vet vi dock mycket litet om. Troligen skedde det lokala förhandlingar mellan kyrkans representanter och samer när de äldsta prästorden tillkom i exempelvis Jokkmokk, Sorsele och Jukkasjärvi under tidigt 1600-tal. Under denna tid satt samerna

ganska säkert på sina land och kyrkan kunde inte utan vidare lägga beslag på dem. Från och med 1600-talets sista årtionden höll denna rättighet på att urholkas, vilket gjorde att övertagande av mark kunde ske utan motkompensation eller samiskt inflytande.¹²

Kyrkan och den samiska fattigvården

De första tecknen på lagstadgad fattigvård i Sverige kan återfinnas i medeltidens landskapslagar. En viss del av det kyrkliga spannmåls-tiondet (skatten till kyrkan) avsattes för de fattigas räkning. Under 1500- och 1600-talen, då andliga och världsliga intressen flätades samman, fick prästerskapet en allt mer utmejslad roll i vården av äldre och fattiga. Omsorgen om fattiga, äldre och sjuka blev en samhällsangelägenhet som under lång tid kom att förvaltas, organiseras och kontrolleras lokalt av kyrkan och dess företrädare. En grundprincip var att varje församling skulle ta ansvar för »sina« fattiga och den principen kom att ha en framträdande plats i den svenska fattigvårdspolitiken. Principen om omsorg om församlingens »egna« fattiga förstärktes under slutet av 1700-talet då det beslutades att det var den församling där den fattiga senast hade varit skattskriften som skulle ta ansvar för vederbörandes försörjning.¹³ Beslutet är särskilt viktigt för relationen mellan kyrkan och den samiska fattigvården. Att fattigvården knöts till skattskrivning och hemortsrätt innebar i praktiken att enskilda kunde nekas hemortsrätt på grund av fattigdom. Tvister mellan församlingar visar att man gärna ville lämpa över försörjningsansvaret på någon annan församling. Skattskrivningen och hemortsrätten reglerades i sin tur delvis av folkbokföringen och den sköttes i sin tur av pastoraten i kyrkans regi.

Regelverket fick betydande konsekvenser för samer som bodde i Jämtlands och Härjedalens län. Tillskillnad från församlingarna i Västerbotten och Norrbotten, där samer och nybyggare bildat gemensamma församlingar, bildades särskilda så kallade lappförsamlingar i Jämtland och Härjedalen. Lappförsamlingarna, som slutligen blev fyra till antalet,¹⁴ blev ett slags bihang till de övriga församlingarna i området. Samerna i dessa områden hade svårt att delta i beslutsfattande som handlade om kyrko- och skolfrågor. De stod helt enkelt utanför samhällslivet i sina hemsocknar eftersom de bokfördes i lappförsamlingarna och därmed inte hade hemortsrätt

i socknarna i Jämtland och Härjedalen. Följden blev att socknarna blev helt fritagna från försörjningsplikt av fattiga samer och att lappförsamlingarna – med knappa resurser – själva fick ansvara för omsorg om sjuka, äldre och fattiga.¹⁵ Också rösträtten i till exempel prästval påverkades.¹⁶ På flera andra sätt fick församlingslösningen i Jämtland och Härjedalen negativa konsekvenser för de samer som bodde där. Därför finns det anledning att återkomma till detta ämne längre fram. Också i de två nordligaste länen stod samiska grupper utanför den kommunala fattigvården. Därför hade staten på 1850-talet inrättat ett särskilt bidrag till kommunerna för fattigvården av samer. Statsbidraget var tänkt att gå till renskötande samer eftersom dessa ansågs stå utanför den ordinarie kommunala fattigvården.¹⁷

Från 1840-talet och framåt minskade successivt kyrkans formella ansvar för den lokala fattigvården. År 1847 blev socknarna tvungna att bilda en fattigvårdsstyrelse där kyrkoherden enligt lag skulle vara ledamot. Detta kan ses som ett uttryck för den enhet som fortfarande rådde mellan kyrkan och samhället, men antyder också att fattigvården var ett delat ansvar mellan prästen och andra organ. I samband med att kommunallagarna trädde i kraft på 1860-talet delades de kyrkliga och kommunala verksamheterna. Fattigvården kom att tillhöra de kommunala verksamhetsområdena med egna organ. Till fattigvårdsstyrelsen, som var ett organ inom den kommunala verksamheten, var kyrkoherden visserligen välkommen, men hans formella uppdrag som ledare för fattigvården var överspelad. I praktiken hade dock enskilda representanter för kyrkan betydelsefulla positioner i fattigvårdsfrågor. De kunde ta initiativ till vissa fattigvårdsfrågor och deltog långt in på 1900-talet som experter i utredningar som handlade om fattigvård och ålderdomshem.¹⁸

Prästerskapet har alltså fyllt olika funktioner i fattigvården och åldringsvården från 1700-talet till 1900-talets mitt. Från att ha spelat en nyckelroll i fattigvårdens lokala utformning fram till mitten av 1800-talet till att få en mer opinionsbildande och rådgivande funktion därefter. Utvecklingen gäller både samiska områden och Sverige som helhet. En betydelsefull funktion prästerna tog var att bilda opinion och sprida föreställningar om samer som återverkade på hur samiska fattiga behandlades. Det finns belägg för att fattiga samer behandlades mycket illa av den övriga befolkningen under 1800-talet. De betraktades som smutsiga, ohyfsade

och som inte riktigt mänskliga. Ursprunget till demoniseringen av samer kan möjligen delvis sökas i kyrkans tidigare fördömanden av den samiska religionen, attityder som i sin tur hade levt kvar bland bondebefolkningen.¹⁹

I lappförsamlingarna i Jämtland och Härjedalen spred också prästerskapet föreställningar om samer, vilket fördröjde lappförsamlingarnas integrering med de andra fjällförsamlingarna. En utredning föreslog 1924 att samerna skulle få betala statsskatt och kommunalskatt och att samtliga samer fullt ut skulle få möjlighet till kommunal fattigvård. Men domkapitlet i Härnösand och fyra präster i de samiska församlingarna protesterade mot förslaget under remissrundan. Man oroade sig för samernas böjelse för att utnyttja fattigvården och tvivlade på deras villighet att betala skatt.²⁰ Utifrån idén att samer och svenskar är skilda folk argumenterade prästerna i Jämtlands och Härjedalens lappförsamlingar för att samerna inte skulle få låta sig kyrko- och mantalsskrivas, gå i skola eller få fattigvård i de ordinarie församlingarna, utan att detta fortsatt skulle administreras inom lappförsamlingarna. Andra motståndare till avskaffandet av lappförsamlingarna, utöver prästerskapet, var Jämtlandskommunerna som motsatte sig att ta över fattigvården för samerna.²¹ Motviljan härstammade säkert från den nedärvda föreställningen om att lokalsamhället enbart skulle ha omsorg om sina »egna« fattiga. Till den kategorin hörde inte samerna i området eftersom kyrkan vid mitten av 1700-talet hade skapat särskilda lappförsamlingar och därigenom exkluderat samerna från det övriga församlingslivet.

Utredningen från 1924 skisserade också planer för att etablera samiska ålderdomshem. I anslutning till dessa planer vädrades öppet föreställningar om samer eftersom man ville anpassa ålderdomshemmen efter hur samerna levde sina liv. I planeringsarbetet såg utredarna framför sig vilka som i framtiden skulle bo på ålderdomshemmen. Man betonade vikten av att separera samer från den övriga befolkningen och i första hand ta hand om fjällsamer, men också – i andra hand – andra samiska grupper »vilka bibehållit det lapska levnadssättet och icke uppgått uti eller till levnadsvanor, klädedräkt m.m. sammansmält med den bofasta befolkningen«.²² Utredningen gjorde alltså också flera åtskillnader mellan olika samiska grupper. Man ställde bland annat fjällsamer och skogs-

samer, renskötande samer och icke-renskötande samer samt nord-samer och sydsamer mot varandra utifrån ambitionen att separera samiska grupper för att skydda »de rätta« samerna.²³ Till bilden av samer fogades också nedlåtande karaktärsdrag av samer som bråkiga, svårhanterliga, lata och snåla, smutsiga och barnsliga. I de mer vardagliga skildringarna från ålderdomshemmen finns dock en mer positiv bild än i den offentliga diskussionen om äldre samer.²⁴

Kyrkan, folkbokföringen och samerna

Att skapa kategorier av människor baserat på kön, ålder eller etnicitet innebär att erbjuda mer eller mindre tvingande ramar för att uppfatta och värdera verkligheten. De valda kategorierna etablerar strukturer för hur vi uppfattar oss själva, hur vi ser på andra människor och hur vi blir sedda av andra. De påverkar därmed i högsta grad våra liv. Pensionsåldern och skapandet av gruppen pensionärer sorterar till exempel bort individer från yrkeslivet samt skapar föreställningar om gruppen och självidentifikation inom gruppen. Kategorier som baseras på etnicitet bildar hörnstenar för gemenskap, identitet och i vissa fall rättigheter, men också för diskriminering och utanförskap. Av det skälet är det politiskt och socialt betydelsefullt (och omtvistat) *vad* och *vem* som bestämmer om en individ tillhör en viss kategori eller bör räknas till en särskild grupp människor. I dag låter vi i allt större utsträckning människor själva få avgöra sin identitetstillhörighet. Det kan handla om etnicitet, kön eller sexuell läggning. Men i ett historiskt perspektiv tillhör sådana friheter undantagen.

Den svenska befolkningsstatistiken delade under lång tid in landets befolkning i etniska kategorier. Längre var Svenska kyrkan huvudansvarig för insamling av uppgifter om befolkningen. Prästernas anteckningar om födda, döpta, vigda, döda och begravda kom att bli en utmärkt grund för all tänkbar statistik över nationens befolkning. När Tabellverket tillkom 1749 överfördes helt enkelt uppgifterna från församlingsböckerna till nationella tabeller och bildade befolkningsstatistiken. Under 1700-talet och fram till 1800-talets mitt fanns det inga direktiv om hur samer eller andra etniska grupper skulle urskiljas och noteras i församlingsböckerna. Men prästen kunde likväl i längderna dela upp sin församling i »prästfolk«, »nybyggare« och

»lappfolk«. Benämningen »lapp« som kategori förekom alltså, men det tycks ha varit upp till den enskilde prästen att bestämma hur och om denna identitetsmarkör skulle noteras. Från mitten av 1800-talet blir dock notering av etnisk tillhörighet obligatorisk i och med de förändrade anvisningarna om hur kyrkböckerna skulle föras. När Statistiska centralbyrån inrättades 1858 sa man uttryckligen att husförhörlängden skulle innehålla notering om »nationalitet (om främmande)«. »Lappar«, »zigenare« och »finnar« var grundvariabler för att urskilja »den svenska folkstammen« från främmande nationaliteter. Mer ingående riktlinjer saknades dock, vilket troligen lämnade fältet öppet för prästerna att mer eller mindre själva avgöra om samer noterades som »lappar« i kyrkböckerna.²⁵

Under 1890-talet kom dock instruktioner som beskrev hur prästerna skulle tänka när de antecknade »främmande stam« i församlingsboken. Dessa instruktioner anger att det språk som användes inom ett hushåll skulle vara vägledande för att bestämma en individs nationalitet. Från denna tidpunkt, 1890-talet, fram till 1930- och 1940-talets folkräkningar pågick en diskussion om modersmålet (eller »talspråket« som det då kallades) ensamt kunde avgöra en individs etniska tillhörighet. Tjänstemän på Statistiska centralbyrån menade exempelvis att med »talspråk« som vägledning, fick man en kategorisering av etniska grupper, som inte stämde överens med verkligheten. »Härstammingshänsyn«, eller »rastillhörighet« som det också kallades, som bedömningsgrund fördes in i diskussionen inför 1920 och 1930 års folkräkningar. Genom dessa folkräkningar bevarades och förstärktes också en tudelning av den sammantagna samiska befolkningen som tidigare gjorts av statliga myndigheter. Folkräkningarna arbetade nämligen med kategorierna »hellapp« och »halvlapp« och avgörande för att föras till den ena eller andra kategorin var tillhörigheten till en lappby, som i sig var en konstruktion för att ordna strukturer för renskötseln i och med det sena 1800-talets renbeteslagar. Till »hellappar« räknades personer som antingen var kyrkobokförda i en lappby, var födda i en lappby eller hade en far och mor som var födda i en lappby. En person som inte uppfyllde något av dessa kriterier kategoriserades som »halvlapp«. Med hjälp av prästernas anteckningar i kyrkbokföringen kunde alltså folkräknarna sortera personer i endera kategorin inne på sina tjänsterum, utan att träffa en enda människa.²⁶

När den senaste folkräkningen av samer, 1945 års folkräkning, skulle genomföras pågick det diskussioner om vilka kriterier som skulle vara utslagsgivande för vem som skulle räknas som same. Sammanfattningsvis kan man säga att tre tankemönster utkristalliserades i förberedelsearbetet (där för första gången samer själva deltog i diskussionerna genom språk- och kulturforskaren Israel Ruong och kyrkoherden Gustav Park). Det ena tankemönstret betonade anknytning till renskötsel som avgörande kriterium, det andra betonade härstamning (med inslag av rasbiologiska tankar om karaktären på samisk »stam« eller »ras«) och det tredje laboretrade med språk som utslagsgivande faktor. Även om härstamning och rastänkande alltså fanns med i diskussionen blev det en sammanvägning av anknytning till renskötsel och språk som i praktiken kom att utgöra kriterierna för 1945 års folkräkning av samer. Anteckningarna i församlingsböckerna var i folkräkningen alltså viktiga riktmärken.²⁷ Folkräkningarna under 1900-talets första hälft medförde en cementering av en uppdelning av olika samiska grupper som påbörjats i ett tidigare skede och vars konsekvenser förstärkte ojämlika försörjningsmöjligheter inom traditionellt samiska sysslor såsom renskötsel, jakt och fiske. Dessa folkräkningar gjordes under en tid då renbeteslagstiftningen utformades och de samverkade med lagstiftningen som bestämde kriterierna för rätten att bedriva renskötsel. Sorteringsivern och uppdelningen av människor i kategorierna »hellapp« och »halvlapp« byggde vidare på uppdelningar som gjorts av präster som en del av kyrkans arbetsuppgifter, även om skälen till uppdelningarna tidigare hade varit andra. Med kyrkobokföringen som grund skapades kategorier som enbart genom sina benämningar (»hellappar« och »halvlappar«) förstärkte mentala hierarkier av samer, men som också användes för att välja ut samiska barn till nomadskolan.

Forskning på samer, rasbiologiskt tänkande och dess konsekvenser

Under 1800-talet och tidigt 1900-tal insamlades ett stort antal skeltdelar och framför allt kranier från gravar och kyrkogårdar i Sverige. Kvarlevorna ansågs vara ovärderliga för den forskning som till stora delar gick ut på att mäta och systematisera skallar efter storlek

och form. Samiska kranier, vid sidan av kranier från andra folkgrupper, ingick som en viktig del i denna forskning. Intresset medförde att gravar plundrades i Sápmi och att samiska kvarlevor fraktades bort från det som skulle ha varit den avlidnes sista viloplats, för att i stället hamna i utställningsmontrar på museum eller undersökas på institutioner vid universiteten. Gravplundringen och förvaringen av samiska kvarlevor på institutioner är sedan ett par decennier en relativt välkänd historia och på senare år har bland annat vissa företrädare för forskarsamhället, i Sverige och utomlands, verkat för att återföra samiska kvarlevor, så kallad repatriering.²⁸ Vad som är mindre välkänt, och naturligtvis betydelsefullt i det här sammanhanget, är om och i så fall på vilket sätt Svenska kyrkan och enskilda präster hjälpte till när gravarna på samiskt område plundrades.

Forskningsexpeditionerna i Lappland under 1800-talet var besvärliga och omfattande företag. Det gällde att ha pålitliga kontakter på flera håll för att kunna undersöka det man ville undersöka. Om expeditionerna handlade om människor (levande eller döda), på ett eller annat sätt, var naturligtvis kännedom om dessa människor en viktig utgångspunkt. I allmänhet uppfattades kyrkoherdarna i lappmarken av forskarsamhället som pålitliga nyckelpersoner, eftersom de hade nödvändiga kunskaper och kunde förmedla kontakter. När exempelvis insektsforskaren Johan Wilhelm Zetterstedt reste i samiska områden på 1820- och 1830-talen bodde han ofta i prästgårdar och umgicks med församlingarnas präster. Zetterstedt är nog också typisk för 1800-talets vetenskapsman i ett annat avseende. Trots att han var insektsforskare var han ute efter samiska kranier som han kunde skänka till kollegor utanför sitt eget forskningsområde.²⁹ Zetterstedts intresse kan förklaras av att efterfrågan på samiska kranier var stor. Dessa kunde, menade man, användas för att ta reda på rimligheten i forskarvärldens olika hypoteser om exempelvis Sveriges förhistoria, den ariska rasens ursprung och spridning samt om tidigare folkvandringar.³⁰ Det pågick också ett slags internationell byteshandel med kranier inom forskarvärlden som drevs av såväl vetenskapliga motiv som prestige. Ett samiskt kranium kunde potentiellt bytas mot en kvarleva från någon individ av en annan folkgrupp.³¹ Därför var också kvarlevornas äkthet betydelsefull och för att intyga att kvarlevorna härrörde från »äkta« samer behövdes församlingsprästernas kunskaper och anteck-

ningar om befolkningen. Professorn i naturalhistoria, Sven Nilsson, hade exempelvis kyrkliga äkthetsintyg på samiska kranier som han använde i sin forskning.³²

Representanter för kyrkan deltog också mer handgripligt i plundringarna och hanteringen av samiska mänskliga kvarlevor. Under en plundringsexpedition på 1830-talet agerade kyrkoherden i Karesuando, Lars Levi Læstadius, guide och expert. Vid Enontekis ödekyrka hittade expeditionssällskapet »två tunnsäckar fulla med Lappsallar och människoben«. ³³ Læstadius likgiltighet inför samiska kvarlevor kommer i öppen dag i ett brev som han skrev till sin vän zoologen C. J. Sundevall. I brevet kommer Læstadius med förslag på hur två anatomiforskare skulle gå till väga för att få tag i ett barnkranium. Förslaget gick ut på att komma till graven vintertid, då den var öppen och »skära af hallssen på ett sådant Barnlik«. ³⁴ Plundringsverksamheten utmanade naturligtvis dåtidens värderingar. Anteckningar från forskarna berättar att det fanns ett stort motstånd mot plundringarna, både bland samer och nybyggare, vilket utgrävorna kände till, men som de uppenbarligen inte respekterade. Flera berättelser från Sverige, Norge, Finland och Ryssland visar att verksamheten bedrevs i lönnedom, ibland i skydd av nattens mörker, och med hjälp av mutor. ³⁵

I dag pågår det en diskussion om hur samiska kvarlevor på svenska institutioner ska återbördas och återbegravas. Samerna själva har i stor utsträckning tagit initiativ till denna diskussion och ställt krav på förvaltande organ och medansvariga myndigheter, inklusive Svenska kyrkan. Under senare år har Svenska kyrkan tagit upp frågan om återbegravning av samiska mänskliga kvarlevor som en del av försoningsprocessen mellan kyrkan och det samiska folket. Samiska rådet i Svenska kyrkan har ställt krav på återbegravning av samiska mänskliga kvarlevor som förvaras på institutioner. Motioner i ärendet har också kommit till Kyrkomötet. Kyrkostyrelsen tillsatte 2005 en utredning om samiska frågor i Svenska kyrkan. Betänkandet tog särskilt upp frågan om återbegravning och föreslog att de samiska mänskliga kvarlevor som gick att knytas till en enskild individ skulle återbegravas. De kvarlevor som inte kunde knytas till en enskild individ föreslogs bli begravda i en gemensam grav som samtidigt kunde fungera som minnesmärke och försoningssymbol. Vid tidpunkten för den här bokens utgivning har frågan om repa-

triering av samiska mänskliga kvarlevor ännu inte blivit tillfredsställande löst.³⁶

Jakten på samiska skelettdelar och kranier var en del i 1800-talets vetenskapliga intresseriktningar och hade ett brett stöd inom flera vetenskapsgränar. Trofésamlandet var också en beståndsdel i 1800-talets stora samhällsfrågor och vetenskapliga landvinningar. Plundringsverksamheten fanns där som utskott på en korsbefruktning av vetenskap och politik, vars vidare förgreningar var ympningar mellan exempelvis arkeologi och nationalism, medicin och migrationsfrågor samt ärftlighetslära och lösningsförslag på samhällets sociala frågor. I denna korsning mellan vetenskap och politik växte en annan vetenskapspraktik fram runt sekelskiftet 1900, nämligen rasbiologin. Rasbiologins studieobjekt var människan och en systematisering och kartläggning av henne i människotyper och deras särskilda karaktärsdrag. En central utgångspunkt var att jordens befolkning kunde delas in i flera raser och att dessa gick att systematisera på grund av fysiska och mentala variationer raserna emellan.³⁷ Rasbiologin i Sverige övertog flera rasföreställningar och mätmetoder (såsom skallmätning) som hade utvecklats inom arkeologi, fysisk antropologi och etnografi under 1800-talet, men den blev efterhand särskilt intresserad av det dåtida svenska samhällets »raskaraktär« och det man såg som hotfulla samhällsproblem, nämligen »rasblandning«, »social degenerering«, ärftliga sjukdomar och »moralisk uppluckring«. Rasbiologer menade att onaturliga, disharmoniska arvskombinationer hade uppstått då sinsemellan främmande arvsanlag hade blandats. Detta, tänkte man, kunde leda till psykiska sjukdomar, missbruk, omoraliskt levnadssätt och dålig motståndskraft mot många sjukdomar. Målet var att förebygga uppkomsten av rasblandning och på så sätt förhindra problem för enskilda och samhället i stort. Dessa »folkförbättrande« ambitioner kunde nog till sina delar uppskattas av Svenska kyrkan, trots att rasbiologins människouppfattning var oförenlig med kyrkans värderingar.³⁸ Det fanns dock vissa kyrkliga företrädare som plockade upp föreställningar från »raslärorerna«. Biskopen i Luleå stift, Olof Bergquist, var en sådan och han varnade liksom rasbiologerna för den pågående »rasblandningen« i norra Sverige.³⁹

Statens institut för rasbiologi hade när det inrättades 1921 lokaler i det så kallade Dekanhuset alldeles intill domkyrkan och mitt

emot ärkebiskopsgården i Uppsala. Möjligheterna för privata relationer och yrkesrelaterade kontakter mellan institutets chef, professor Herman Lundborg, och kyrkans ledningsskikt var alltså goda. Sådana kontakter var också av betydelse för Lundborgs forskning. Han hade sedan 1910-talet alltmer intresserat sig för rasundersökningar av befolkningen i norra Sverige och dessa kom att sysselsätta honom och hans medarbetare under mer än två decennier. När Lundborg gick i pension 1935 hade han inte hunnit färdigställa sina planerade undersökningar. Detta säger en del om omfattningen. Från början var Lundborgs forskning inte inriktad mot samerna. Hans avsikt var i stället att undersöka några »rasblandade« byar med blandad finsk-svensk befolkning där intensivt ingifte pågått i flera generationer. Av denna anledning kom Lundborg i kontakt med dåvarande vicepastorn i Jukkasjärvi församling, Georg Bergfors, och bad honom om hjälp att välja ut lämpliga byar för sin forskning. Bergfors var behjälplig och när Lundborg 1913 för första gången reste till Norrbotten bodde han hos Bergfors i prästgården. Via Bergfors fick Lundborg kontakt med nyckelpersoner i Jukkasjärvis omnejd som han behövde som assistenter och för att få nödvändiga upplysningar. Under denna resa förändrade Lundborg sina forskningsplaner, troligen under inflytande av den nyfunne vännen Bergfors.⁴⁰ Lundborgs nya idé var att kartlägga samerna i detalj, individ för individ, genom mätningar, registerinsamling och fotografering. För den omfattande uppgiften behövde han få upplysningar ur församlingsböckerna och göra rasundersökningar ute i fält. På några av dessa expeditioner följde Bergfors med och förmedlade de kontakter som Lundborg behövde. Eftersom Bergfors hade viktiga befattningar i skolvärlden, både som rektor för utbildningen av nomadskollärer 1917 och som ordförande för en lokalstyrelse för arbetsstugorna, blev han en viktig »dörröppnare« för tillträde till miljöer där många samer samlades. Flera nomadskollärerinnor, men också folkskollärer, fungerade som Lundborgs assistenter under forskningsexpeditionerna.⁴¹

Vad var det egentligen konkret som rasbiologerna undersökte på sina expeditioner på samiskt område? Undersökningarna samlade in personuppgifter såsom namn, yrke, folkbokföringsadress och ålder. Man samlade också in mått på fysiska egenskaper såsom kroppslängd, huvudlängd, huvudbredd, minsta ansiktsdiameter,

ansiktsbredd, färg på huvudhår, ögonbryn och ögon samt olika invecklade mått på huvudets form. Därutöver samlades uppgifter om mentala egenskaper – som inte lämnades av den som undersöktes – enligt ett särskilt frågeformulär. Individens kognitiva förmågor graderades på en skala, likaså karaktärsdrag och social duglighet. Under en period hade institutet en blodforskare anställd med uppgift att genomföra blodprover. Fotografier var en annan viktig dokumentationstyp. Dessa användes för att illustrera variationer av »människorasernas« fysiska kännetecken och klädedräkt. Av det skälet fotograferades samer och andra individer både med och utan kläder. I rasbiologiska institutets fotosamling över samer, som består av 38 fotoböcker, finns det sju stycken som innehåller barnfotografier. Merparten av dessa bilder är tagna i anslutning till nomadskolorna, troligen utan föräldrarnas samtycke, och några fotoböcker visar att barnen har fått stå nakna framför kameran.⁴²

Den rasbiologiska forskning som bedrevs i Sverige under 1900-talets tre första decennier väcker anstöt, en reaktion som har flera bottnar. Det handlar om det praktiska tillvägagångssättet, dokumentationsmetoderna, som »rasundersökningarna« innebar. Samiska individer tvingades mer eller mindre att låta sina kroppar mätas ur olika vinklar och att utan skylande kläder hamna framför kameran. Utomstående bedömde också deras mentala förmågor. Kyrkliga representanter var medhjälpare i denna verksamhet och genom att medverka gav de på ett sätt sin välsignelse åt dokumentationsmetoderna, vilket i sin tur reducerade viljan till samiska protester. Förargelsen handlar också om rasbiologins idévärld och den hierarkiska värderingen av olika »raser« som den utgick ifrån. Inte heller på denna punkt kan kyrkan frikännas från delaktighet. Sanktionen av undersökningsmetoderna sanktionerar givetvis också undersökningarnas premisser och deras målsättning. Bland kyrkans representanter fanns det de som uttryckligen resonerade utifrån idégods som låg rasbiologins idévärld nära.⁴³